

W KRĘGU PROBLEMÓW OŚWIATY I KSIĄŻKI SZKOLNEJ

Rok 1795 to data ostatecznej zagłady państwa polskiego. Katastrofa ta jednak nie była równoznaczna z natychmiastowym unicestwieniem szeregu instytucji polskich, które z mniejszą lub większą siłą, a najczęściej coraz bardziej kamuflując swój narodowy charakter, działały nadal, chociaż niektóre z nich tylko do pewnego czasu.

W takiej sytuacji właśnie znalazło się szkolnictwo, skierowane na nową tory przez Komisję Edukacji Narodowej, mającą pełną świadomość swej dwuznaczności z punktu widzenia zaborcy, a równocześnie ogromnego znaczenia swej pracy dydaktycznej i wychowawczej dla odzyskania niepodległości. Tymczasem zaborcy zaczęli dążyć szybko do tego, aby zagrabione terytoria uczynić integralną częścią własnych posiadłości. W tym przypadku wypróbowaną od wieków metodą jest osłabienie poczucia narodowego, osiągnęte najłatwiej przez odpowiednie sprofilowanie szkoły.

Dzieło Komisji Edukacji Narodowej stało się rychło solą w oczach zaborców. Wytropili oni z łatwością jego narodowy charakter. Niwelowanie tych postępowych i patriotycznych tendencji zaczęło się od wyrugowania języka polskiego, który Komisja Edukacji Narodowej uczyniła obowiązującym językiem narodowym. Jak wiadomo, naród żyje, póki jego język żyje, jest on podstawowym warunkiem ciągłości kulturalnej społeczeństw i ich postępowego rozwoju. Uderzenie było więc celne i nie jedyne. Przypuszczono także atak na kadre nauczycielską, pozbawiając możliwości wykonywania zawodu i usuwając z oświaty pedagogów, niepożądanych ze względu na cele polityki. A skutki? Ocenił je trafnie Antoni Jamonowski, rektor szkoły departamentowej w Krakowie:

„Nauczycielów gimnazjalnych jest siedmiu, z których pięciu tę mają zaletę, że są z pięciu różnych narodów złożeni, a zatem z tyłuż charakterów i obyczajów. O talentach ich można sądzić z uczniów, którzy nie rozumiejąc naczycieli swoich mowy, ani w językach obcych, ani w naukach nie uczynili postępków.”¹

Posuwając się jeszcze dalej w zapędach germanizacyjnych, przystąpiono do zniemczenia podręczników oraz księgozbiorów szkolnych. Stosunkowo krótki okres od ostatniego rozbioru do traktatu tylżyckiego, w sumie dwanaście lat, w wielu dziedzinach życia poczynił dotkliwie spustoszenie, a dla oświaty polskiej był prawdziwym ciosem.

Utworzenie Księstwa Warszawskiego wyzwoliło poryw uczuć patriotycznych, a co za tym idzie — ogromne siły twórcze, ambicje, nadzieje i cenne inicjatywy. Sądzono, że nadeszła epoka całkowitego odrodzenia państwa polskiego, nie szczędzono ofiar na jego odbudowę, śpieszono na wszystkich odcinkach usunąć destrukcyjny wpływ poczynań okupantów.

¹ Archiwum UJ S. I 533.

W dziedzinie oświaty, naturalną kolejną rzeczą, nawiązano do niedawnych, nie tylko jeszcze nie zdezaktualizowanych, ale przeciwnie, sprawdzonych w praktyce wzorów. Nawet w nazwie. Tomasz Szumski, nauczyciel gimnazjum poznańskiego, równocześnie miejscowy księgarz, człowiek, któremu nie można odmówić rozległej wiedzy i znajomości życia, dał najlepsze świadectwo, jak te wzory współcześni oceniali, pisząc:

„Komisja Edukacyjna stała się wzorem dla innych narodów, a Polsce tyle szczęścia nadała, iż pomimo najokropniejszych wojen nauki jednak raz ożywione nie zwiędły, lecz owszem coraz bardziej się doskonaliły i rozszerzały, nawet w najsmutniejszej epoce.”²

W styczniu 1807 r., a więc jeszcze na kilka miesięcy przed formalnym utworzeniem przez Napoleona nowego państwa polskiego, Komisja Rządząca powołała do życia Izbę Edukacyjną. Stało się to z inicjatywy Stanisława Kostki Potockiego, czołowego polskiego liberała, masona, człowieka wszechstronnie wykształconego, o uzdolnieniach artystycznych, teoretyka sztuki, wyznającego jej społecznie wychowawczą rolę. Potocki był jednym z najznakomitszych przedstawicieli polskiego Oświecenia i mianowanie go dyrektorem nowo powołanej i tak ważnej dla kraju instytucji, miało duże znaczenie społeczno-polityczne i wycisnęło na niej wyraźne piętno. Jego skąpa zainteresowań, zaangażowanie społeczne i zapał patriotyczny nadały sprawom oświaty imponujący rozmach.

W ekipie Potockiego znaleźli się m. in.: Walenty Sobolewski, członek Komisji Rządzącej, Aleksander Potocki, minister spraw wewnętrznych, Stanisław Staszic, piastujący wiele różnych godności państwowych i społecznych, Adam Prażmowski, biskup płocki, ks. Onufry Kopczyński, zasłużony pedagog, były członek Komisji Edukacji Narodowej, Samuel Bogumił Linde, rektor Liceum Warszawskiego. Sekretarzem został Józef Lipiński, znany poeta, estetyk, działacz oświatowy. Warto jeszcze dodać, że Izba Edukacyjna wyrosła z tak zwanego Eforatu, ciała kolegialnego, któremu podczas okupacji pruskiej powierzono opiekę nad Liceum Warszawskim. Po pięcioletniej działalności Izba Edukacyjna przekształciła się w Dyрекcję Edukacyjną, co pociągnęło za sobą dalsze zwiększanie jej samodzielności. Z chwilą zaś utworzenia Królestwa Polskiego w r. 1815 została utworzona Komisja Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Opinia wspomnianego już Szumskiego dowodzi, czego od władz oświatowych oczekiwano w środowisku pedagogicznym:

„Już i naród polski i Komisja Edukacyjna w prześwieatnej Izbie Edukacyjnej się odrodziła — stwierdzał zadowolony. Jej to pieczołowita staranność pomnożyła szkoły i szkółki, stara się dla nich o jak najlepsze niedostające jeszcze książki szkolne; opatrzyła je, jak tylko być mogło, najlepszymi nauczycielami, zachęca więcej rodaków do stanu nauczycielskiego, zatrzymuje i sprowadza światłych cudzoziemców nie przesadnych, Polsce sprzyjających. Zachęca uczonych i nagradza ich prace, tyające się wydoskonalenia edukacji młodzieży i rozszerzenia światła w kraju. Przy tak usilnej staranności prześwieatnej Izby Edukacyjnej musi Polska wnet porządnej chwili powszechnego oświecenia doczekać się. Musi ona znowu wielkimi zasługami dla rodu ludzkiego zaszczycić się.”³

Nie należało to do przedsięwzięć prostych ani łatwych. Kraj był bied-

² T. Szumski *Dokładna nauka języka i stylu polskiego* Poznań 1809 wstęp.

³ Tamże.

ny, wyniszczony wojnami. W Warszawie rezydował reprezentant Francji, marszałek Davout, z prawem ingerencji we wszystkie dziedziny życia. Pilnował dobrze interesów swej wojującej ojczyzny, skrupulatnie liczył wydatki budżetowe. Wobec tego, że Księstwo było najdalej wysuniętym przyczółkiem strategicznym Napoleona na wschodzie, w imieniu cesarza żądał silnej armii i dostatecznych sum pieniężnych na nią. Zagadnienie rozwoju oświaty było na końcu jego zainteresowań.

A tymczasem szkolnictwo miało olbrzymie potrzeby. Było ono właściwie zdewastowane, o bardzo nierównomiernie rozmieszczonej sieci placówek oświatowych. Ziemie byłego zaboru pruskiego posiadały stosunkowo znaczną ilość zakładów nauczania, należało je tylko oczyścić z nalotu niemieczyny. Nieco gorzej sprawa ta przedstawiała się na terytorium odebranym Austrii, zwłaszcza gdy chodzi o szkolnictwo elementarne. Nadto zdołały się już zakorzenić różne tendencje i teorie, dotyczące systemu nauczania. Obok macierzystych, o rodowodzie polskim, wywodzącym się z idei Komisji Edukacji Narodowej i ich opozycje, wsteczne — francuska i pruska. Ostre zaś ścieranie się poglądów utrudniało szybkie ujednoczenie polityki oświatowej oraz odbudowę szkolnictwa. Kryzys pogłębiał brak kadr, które zostały zdziesiątkowane przez okupanta, a także — dotkliwy brak podręczników i odpowiedniej lektury.

Utworzona w roku 1809 jednoosobowa Redakcja do Ksiąg Elementarnych wraz z całym resortem oświaty wzięła na siebie trudny i odpowiedzialny wobec narodu obowiązek odrodzenia, ujednoczenia i unowocześnienia szkolnictwa polskiego. Na jej czele stanął wybitny pedagog, profesor języka polskiego w Liceum Warszawskim, Konstantyn Wolski. Wkrótce dokonano reorganizacji tej instytucji, znacznie zwiększając jej obowiązki. Nawiązując do tradycji Komisji Edukacji Narodowej nadano jej miano Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, co z uznaniem przyjęły środowiska szkolne. W skład Towarzystwa weszli wybitni pedagodzy, organizatorzy szkół, znakomici fachowcy, autorzy podręczników szkolnych. Spośród pierwszych członków Towarzystwa wymienić należy: Kajetana Kamińskiego, rektora Konwiktu Pijarów w Warszawie, profesorów tego zakładu — księży: Jana Gwalberta Bystrzyckiego i Antoniego Dąbrowskiego. Następnie zaproszono do udziału w pracach Towarzystwa ks. Edwarda Czarneckiego, rektora Szkoły Departamentowej Pijarów w stolicy oraz Jana Stefajusza i Krystiana Wilhelma Beichta, profesorów Liceum Warszawskiego. Funkcję prezesa powierzono Samuelowi Bogumiłowi Lindemu.

Do zadań Towarzystwa należało: opracowanie struktury szkolnictwa i jego lokalizacji, przygotowanie programów szkolnych, produkcja podręczników i innych pomocy dydaktycznych, rozwijanie bibliotek szkolnych i odpowiednie profilowanie ich księgozbiorów.

Ówczesne szkolnictwo borykało się z wieloma trudnościami różnorodnej natury. Ale najdotkliwiej dawał się we znaki brak podręczników, uwzględniających najnowsze osiągnięcia wiedzy oraz dydaktyki i metodyki nauczania. Nauczyciele zmuszeni do sporządzania seksternów oraz do dyktowania w godzinach lekcyjnych przerabianego materiału stanowczo domagali się tych niezbędnych środków dydaktycznych. Niedostatek polskich podręczników do nauki narzucił konieczność podjęcia niezwłocznie i na niebywałą dotąd skalę tłumaczeń z języków obcych, gdyż nawet przy wielkiej mobilizacji sił własnych nie sposób było w krótkim czasie

odrobić wielkie zaniechania w tej dziedzinie. Trzeba było zatem pomyśleć o adaptacji dla potrzeb szkół różnych sześciu ksiązek zagranicznych, głównie francuskich i niemieckich. Chodziło tu nie tylko o ich przetłumaczenie, ale i o zaktualizowanie, wzbogacenie problematyką krajową oraz zaopatrzenie dzieł, zgodnie z ówczesnymi wymogami w indeksy, słowniki, ilustracje, wykresy, mapy itp. W pierwszym jednak rzędzie należało z wielką odpowiedzialnością dokonać wyboru ksiązek, które podane powyższym zabiegom, mogły zagwarantować sukces przedsięwziętej reformy szkolnej.

Książka szkolna, a zwłaszcza elementarna stała się przedmiotem dyskusji w szkołach. Na szczególną uwagę zasługuje wypowiedź Konstantyna Wolskiego. Na jednym z posiedzeń Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk wygłosił wykład pt. „Mowa o ważności ustanowienia i wprowadzenia po szkołach ksiązek elementarnych”⁴. Interesujący temata omawiali autorzy we wstępach i przedmowach do wydawanych ksiązek. Głos w sprawie ksiązek elementarnych zabrał również Joachim Lelewel, który w r. 1822 wydrukował w *Tygodniku Wileńskim* artykuł „O potrzebie elementarnych dzieł historycznych”⁵. W artykule tym Lelewel sformułował zasady, jakie powinny obowiązywać przy pisaniu podręczników dla młodzieży. Podkreślić należy, że obficie czerpano w wielu dziedzinach z pionierskich doświadczeń pedagogiki Komisji Edukacji Narodowej.

Mimo olbrzymich wysiłków ze strony Towarzystwa do Książek Elementarnych i całego resortu oświaty nie udało się dostatecznie zmniejszyć deficytu podręczników. Sprawa bowiem wymagała długiego czasu i znacznych nakładów finansowych. Ustaliłam, że w latach, kiedy prezesem Towarzystwa był Samuel Bogumił Linde, to jest do r. 1823, przywilej książki elementarnej nadano tylko 32 dziełom. Większość z tych ksiązek ma notę, umieszczoną na odwrotnej stronie karty tytułowej, stwierdzającą, że są one przeznaczone do użytku szkolnego. Niektóre jednak dzieła uznano za elementarne, komunikując o tym poszczególne zakłady nauczania systemem specjalnych instrukcji i okólników. Kolekcja ta nie znalazła się na warsztacie badacza, czeka zatem na wnikliwą ocenę historyka oświaty. Jednak już dziś można stwierdzić, że takie dzieła jak: *Nauka początkowego czytania, pisania i rachunków* Konstantyna Wolskiego, *Fizyka dla szkół wydziałowych* Jana Gwalberta Bystrzyckiego, *Algebra podług Lacroix na szkoły wojewódzkie* Antoniego Dąbrowskiego, *Rys krótki chronologiczny historii powszechnej do r. 1815* Stefana Sawickiego odegrały dużą rolę w polskiej praktyce dydaktycznej i używane były przez długie lata, więc sądzić można, iż były udane⁶.

Książki elementarne stanowiły najcenniejszą substancję bibliotek szkolnych. Jednak książki te nie były jedynymi, z jakich korzystano podczas realizacji programów szkolnych, gdyż było ich za mało w stosunku do potrzeb. Koniecznością więc stało się odwołanie do instytucji, które po raz pierwszy w dziejach polskiej oświaty stały się nie tylko inte-

⁴ K. Wolski *Mowa o ważności ustanowienia i wprowadzenia po szkołach ksiązek elementarnych* W: *Zróżdka do dziejów wychowania i szkolnictwa w Polsce z doby Izby Edukacji Publicznej. 1807—1812*. Lublin 1931 s. 494—505.

⁵ J. Lelewel *O potrzebie elementarnych dzieł historycznych*. *Tygodnik Wileński* 1822 T. 3 s. 153—160.

⁶ M. Adrianek *O książkach elementarnych w czasach Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*. *Przegląd Historyczno-Oświatowy* 1979 nr 1 s. 18—38.

gralną częścią szkół, ale i stymulatorami ich osiągnięć — do bibliotek szkolnych. Obok więc książek elementarnych nauczyciele korzystali z dużej ilości piśmiennictwa pomocniczego, zastępującego podręczniki. Część tego piśmiennictwa trafiła do bibliotek szkolnych z wyraźnej inspiracji Towarzystwa, które poza produkcją podręczników wzięło na siebie obowiązek kształtowania zasad polityki gromadzenia zbiorów i formowania profilu bibliotek szkolnych.

Poza książkami elementarnymi największe znaczenie w ówczesnej praktyce pedagogicznej miało piśmiennictwo, obficie wymienione w programach nauczania szkół: departamentowych (od 1815 r. — wojewódzkich), wydziałowych i podwydziałowych. Olbrzymią zasługą programów szkolnych było wprowadzenie do bibliotek szkolnych bardzo dużo cennej i aktywnie funkcjonującej literatury naukowej. Nie ograniczono się tylko do tego sposobu powiększania bibliotek szkolnych, bowiem już w roku 1812 zostały opracowane specjalne wykazy książek, które obowiązkowo powinny się znajdować w księgozbiorach poszczególnych typów zakładów nauczania. Dla rozwoju bibliotek ogromne znaczenie miały: *Rejestr książek mających się znajdować w bibliotekach szkół departamentowych*⁷, *Rejestr książek mających się znajdować w bibliotekach szkół wydziałowych*⁸, *Rejestr książek mających się znajdować w bibliotekach szkół podwydziałowych*⁹.

Wykazy te wzbogaciły biblioteki szkolne dużą ilością cennej literatury naukowej, głównie proveniencji zagranicznej.

W r. 1820 opublikowano nowe spisy zaleconych szkołom książek. Choć nastąpiły wtedy pewne niekorzystne zmiany w dziedzinie oświaty, to nie miały one jednak większego wpływu na zalecone szkołom zestawy piśmiennicze. Przedmiotem szczególnego zainteresowania Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych była książka polska. Każdą książkę, godną uwagi, która pojawiła się na rynku księgarskim, kierowano do bibliotek szkolnych. W przesyłanych do szkół reskryptach uzasadniano decyzję wyboru książek dla potrzeb szkolnych, wskazując liczbę niezbędnych egzemplarzy, cenę i sposób nabycia. Już w r. 1810 uchwalono specjalne przepisy, dotyczące funduszu uczniowskiego, który umożliwiał kupno książek. Wykazy tych książek dołączono do niniejszego artykułu. Powstały one w wyniku żmudnych, wieloletnich poszukiwań archiwalnych i bibliotecznych.

Do wzrostu księgozbiorów szkolnych przyczyniły się również liczne dary, które są świadectwem społecznego zainteresowania w tych czasach, próbą kulturalnego dzwignia kraju.

Płynęły zatem szerokim strumieniem książki do bibliotek szkolnych. Były to wszystkie wartościowe, przydatne szkole pozycje, ukazujące się na rynku wewnętrznym, a także literatura obcojęzyczna. Dopływowi tej literatury nie stawiano w zasadzie żadnych ograniczeń, co świadczy o wielkiej mądrości i odwadze ówczesnych koryfeusza oświaty. Z jednej strony zalecano więc pewne książki centralnie, z drugiej — nauczyciele przedkładali swoje potrzeby, sporządzając wykazy proponowanych nabytków.

⁷ *Rejestr książek, mających się znajdować w bibliotekach szkół departamentowych*. W: *Wewnętrzne urządzenie szkół departamentowych* Warszawa 1812 s. 73—90.

⁸ *Rejestr książek, mających się znajdować w bibliotekach szkół wydziałowych*. W: *Wewnętrzne urządzenie szkół wydziałowych* Warszawa 1812 s. 108—113.

⁹ *Rejestr książek, mających się znajdować w bibliotekach szkół podwydziałowych*. W: *Wewnętrzne urządzenie szkół podwydziałowych* Warszawa 1812 s. 87—90.

Zdarzało się, że dobre doświadczenia jednej szkoły w gromadzeniu druków przenoszono na inne.

W ten sposób każda szkoła średnia, czy to świecka czy zakonna dorobiła się własnego, cennego księgozbioru. Zaczynając niejednokrotnie od zera biblioteki szkolne pozyskiwały znaczne zasoby książek, od tysiąca do sześciu tysięcy. Tylko biblioteki podwydziałowe, borykające się ze znacznymi trudnościami finansowymi, zadowolić się musiały w niektórych przypadkach mniejszą ilością pozycji. Zgromadzenie tak dużej ilości piśmiennictwa było wielkim bogactwem i osiągnięciem tamtych czasów. Funkcjonowało ono w praktyce pedagogicznej również w okresie popowstaniowym, kiedy taki obfity dopływ książek, zwłaszcza obcojęzycznych w zasadzie skończył się i stare zasoby były jedyną „strawą duchową” dla spragnionych wiedzy czytelników.

Wykorzystanie zasobów bibliotecznych było bardzo duże. Obowiązki nauczycieli nie sprowadzały się bynajmniej do mechanicznej reprodukcji programu szkolnego, byli oni twórczymi przewodnikami po obszarach ludzkiej myśli, utrwalonej w księgach, znajdujących się w bibliotekach szkolnych.

Już w 1812 r. w wewnętrznym urządzeniu szkół departamentowych podkreślono dobitnie, że biblioteka szkolna winna służyć nie tylko nauczycielom ale i młodzieży szkolnej. Po raz pierwszy młodzież ta zdobyła w szerokim zakresie dostęp do księgozbiorów, choć początkowo pod kierunkiem i kontrolą nauczycieli. W tym czasie narodziła się teoria czytelnictwa młodzieżowego, sformułowane zostały kryteria doboru lektury, żywo dyskutowano sprawę najefektywniejszych sposobów percepcji dzieł. Czytelnictwo uczniów pomagało realizować ambitne zadania szkoły, dawało okazję do skutecznego oddziaływania na postawy etyczne i światopoglądowe, wyrabiało nawyki systematycznego obcowania z książką i samokształcenia.

Powiedziano również we wspomnianym zbiorze przepisów, znanym pod tytułem: „Wewnętrzne urządzenie szkół departamentowych”, że biblioteka „tym użyteczniejsza dla kraju będzie, kiedy tak urządzoną zostanie, aby i uczona publiczność mogła z niej korzystać”. W tamtych czasach było to wielkie nowatorstwo, nosiło znamię postępu, epokowego wydarzenia w historii upowszechnienia kultury.

W okresie Królestwa Polskiego kraj rozwijał się dynamicznie. Po wstrząsach wojennych nastąpiły lata wielkiego ożywienia umysłowego i ekonomicznego. Powstały towarzystwa naukowe, różnego rodzaju stowarzyszenia, szkoły zawodowe. Z chwilą utworzenia Uniwersytetu Warszawskiego w r. 1817 zaczęła się formować grupa świeckich, dobrze przygotowanych pedagogów szkół średnich, zaczął się kształtować z wolna nowy „stan akademicki”, czyli stan nauczycielski, postulowany jeszcze przez Komisję Edukacji Narodowej. Grupa ta, coraz liczniejsza i bardziej wykształcona, walcząc o swoją emancypację, o prestiż społeczny, odegrała przodującą i reformatorską rolę szczególnie w ośrodkach wojewódzkich, na prowincji. Jej przedstawiciele stawali się bowiem inspiratorami i organizatorami różnych przedsięwzięć społecznych, zaczynem ważnych akcji, zwłaszcza gdy dotyczyły one oświaty. Wyraźnie zachęceni, a nawet nakłaniani przez władze oświatowe, coraz śmielej podejmowali prace naukowo-badawcze, najczęściej korespondujące bezpośrednio z potrzebami środowiska i własnej szkoły, co tej ostatniej nie mogło nie przysporzyć

praktycznych korzyści. Wielu nauczycieli podejmowało trud autorski i badawczy. Zawód pedagogów uprawiali tacy wybitni uczeni, jak: Kazimierz Brodziński, Edward Czarnecki, Adrian Krzyżanowski, Samuel Bogumił Linde, Wacław Władysław Maciejowski, Wojciech Szwejkowski i wielu innych. Wobec braku wyższych ośrodków naukowych, szkoły średnie stały się kuźniami wiedzy. Świadczy o tym między innymi fakt, że wielu nauczycieli w późniejszym etapie swego życia powołanych zostało na katedry uniwersyteckie i do centralnych władz oświatowych na odpowiedzialne stanowiska. W ten sposób kontynuowanie programu Komisji Edukacji Narodowej przyniosło jej zwolennikom zdecydowane sukcesy, z uznaniem przyjęte przez znaczną część społeczeństwa polskiego.

Zapoczątkowany pod koniec XVIII w. proces kształtowania się inteligencji polskiej przybiera na sile. W Warszawie, wraz z liczbą ludności, wzrosła liczba urzędników, a także ludzi utrzymujących się z wolnych zawodów. Obrotniejszym, bywałym w świecie, szanse stworzyła literatura i dziennikarstwo. Zrzućnawani szlachcice, mieszcianie, nawet chłopci, jak wskazuje kariera bibliotekarza Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk — Jana Nepomucena Janowskiego, podejmowali studia na wyższych uczelniach wiedząc, że tędy prowadzi droga do samodzielnego kawałka chleba. Wśród inteligencji prawo obywatelstwa zyskała idea popularyzacji nauki i wiedzy. W swych *Myślach o dążeniu polskiej literatury* Kazimierz Brodziński pisał: „Nie o to nam iść powinno, abyśmy licznymi skarbami biblioteki uposażyli, ale o to, aby w rychły bieg poszły, aby ich część ostatniego wyrobniaka dojść mogła”¹⁰.

Produkcja książek była jednak bardzo niska, wyrecała je w upowszechnianiu wiedzy ówczesna publicystyka, nade wszystko warszawska, która mogła wykazać się stosunkowo dużą liczbą pism periodycznych. Co znamienne, że obok codziennych i literackich, można naliczyć sporą grupę fachowych, szczególnie przyrodniczych i technicznych, na dobrym poziomie, prowadzonych nierządno przez profesorów Uniwersytetu Warszawskiego lub członków Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk, obliczonych wyraźnie na masowego czytelnika.

Obserwując bujnie rozwijające się życie umysłowe w Królestwie Polskim książę Konstanty i Nowosilcow skorzystali z błahej okazji, by narzucić cenzurę w celu „ukrócenia nadużycia wolności druków” na wszystkie gazety i pisma periodyczne. Dekret sprzeczny z konstytucją podpisał posłuszny wykonawca ich woli, jak głośno krążące w odpisach satyryczne wierszyki, zwykły „zawsze na dwóch łapkach stawać przed tym, co rządzi i co ma rozdawać” namiestnik Królestwa Józef Zająček. Kontrasygnował go zaś minister oświecenia licząc, że w praktyce da się przepisy cenzury jakoś omijać. Niestety, wkrótce postanowienie zostało rozciągnięte na wszystkie pisma i dzieła nieperiodyczne, co stwarzało silne hamulce rozwoju oświaty i literatury. Przybierała na sile ofensywa wstecznictwa i ciemnoty. W dniu 9 grudnia 1820 r. życiu polskiemu zadano dotkliwy cios — Stanisław Kostka Potocki usunięty został z zajmowanego stanowiska.

Postępowa polityka S. K. Potockiego cieszyła się szczerym poparciem i uznaniem znacznej części społeczeństwa polskiego. Miała ona jednak

¹⁰ K. Brodziński *Myśli o dążeniu polskiej literatury. Pamiętnik Warszawski* 1820 T. 18 s. 453.

również zagorzałych przeciwników, zwłaszcza w kołach związanych z Kościołem katolickim. W r. 1818 podporządkował on nadzorowi Komisji Wyznań sprawę nominacji biskupów i majątku kościelnego. Mimo opozycji kleru uzyskał zgodę Rzymu na zniesienie wielu klasztorów, systematycznie ograniczał wpływ duchowieństwa na szkolnictwo. Bezpośrednim pretekstem do pozabawienia go stanowiska ministra oświaty, stała się czterotomowa powieść o celnym, przysłowiowym wkrótce tytule: *Podróż do Ciemnogrodu*. Relacjonując pielgrzymkę do „krajiny ciemnogrodzkiej”, stolicy światowego obskurantyzmu, autor robił w niej przejryste aluzje do papieskiego Rzymu, a ponadto bezlitośnie wykiął wstecznicwo polskich sfer klerykalnych i związanych z nimi reakcyjnych środowisk. Już przedtem w „Pamiętniku Warszawskim” publikował cięte felietony, drukowane pod wspólnym tytułem „Świstki krytyczne” podpisywane pseudonimem *Swistek*, które doprowadziły do gniewu obóz reakcji. Biskupi polscy przystąpili do ataku na Potockiego i nie zawahali się, w czasie pobytu na posiedzeniu sejmowym cara Aleksandra, wręczyć mu skargi na ministra wraz z książką *Podróż do Ciemnogrodu*.

Wkrótce Karol Surowiecki, zaciekle wróg Kuźnicy Kołłątajowskiej i wszystkiego co postępowe, mógł ogłosić triumfalnie w polemicznej rozprawie: *Swistak warszawski wyświstany*.

Potocki zmarł w r. 1821 w ukochanym Wilanowie, ale dopiero trzy lata po jego śmierci zdecydowano się w Towarzystwie Warszawskim Przyjaciół Nauk zwołać zebranie, na którym bliski współpracownik Potockiego, Stanisław Staszic, przedstawił jego życie i zasługi. Sytuacja i okoliczności, w jakich zesła z widowni życia publicznego osoba ministra oświaty, dowodzą najlepiej, jak bardzo z biegiem lat trzydziestych pogorszyły się stosunki i atmosfera w Królestwie Polskim¹¹.

Dymisja Stanisława Kostki Potockiego pociągnęła za sobą niekorzystne skutki w dziedzinie oświaty. Nastąpiła reorganizacja Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz poważne zmiany w jej składzie. Tekę ministra objął hrabia Stanisław Grabowski. Istotnym wsparciem dla niego stał się Józef Kalasanty Szaniawski, któremu powierzono nowo utworzone stanowisko generalnego dyrektora wychowania publicznego. To nie wszystko, niestety.

W r. 1823 zreformowano Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych. Wprawdzie zachowało ono nadal swą dawną nazwę, ale wymieniono członków i narzucono mu nowe zadania. Na jego czele stanął teraz dyrektor wychowania publicznego, Józef Kalasanty Szaniawski. Na członków Towarzystwa powołano m. in.: Stanisława Staszica, Samuela Bogumiła Lindego, Wojciecha Szweykowskiego, Jakuba Falkowskiego, Feliksa Jarońskiego, Łukasza Gołębiowskiego. Oprócz osób wybitnych i zasłużonych na polu oświaty w Towarzystwie znaleźli się ludzie o światopoglądzie konserwatywnym, bliscy współpracownicy nowych kierowników oświaty.

Dorobek Towarzystwa w zakresie produkcji podręczników w latach 1823—1830 jest bardzo skromny. Obejmuje on zaledwie kilka tytułów, głównie z zakresu nauk ścisłych. Przekazywano je szkołom z reguły do tymczasowego użytku. Tempo pracy nad podręcznikami zostaje celowo zahamowane. Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych cały swój wysiłek

¹¹ S. K. Potocki *Podróż do Ciemnogrodu i Świstek krytyczny*. (Wybór). Wstęp Emila Kipy. Wrocław 1955.

i uwagę koncentrowało na przeglądaniu i drobiazgowym analizowaniu dawniej opracowanych książek elementarnych i eliminowaniu z nich wszystkiego, co sprzeczne było z nowymi zasadami polityki oświatowej. Przypadki ingerencji w treść podręczników są bardzo częste. O tej korekcie wspomina w swym cennym artykule pt. *Przejawy reakcji w działalności Towarzystwa do Książ Elementarnych* Stefania Koelichenówna¹².

Dochodzące do głosu tendencje zachowawcze i wsteczne niekorzystnie wpływały na poziom polskiej oświaty, nauki i kultury. Do bibliotek szkolnych napłynęło w tym czasie sporo książek o treściach religijnych oraz przekładów z literatury rosyjskiej. Do pewnego stopnia ograniczony został import literatury zachodnioeuropejskiej do bibliotek szkolnych. Zasadą Towarzystwa do Książ Elementarnych było to, że skutecznie oparło się próbom włączenia do repertuaru podręczników w Królestwie Polskim książek wydanych w Okręgu Naukowym Wileńskim po słynnym procesie Filomatów. Nic nie zagrażało w tym czasie ich istnieniu, ani zgromadzonym już zasobom. Przeciwnie, korzystając z pewnej stabilizacji, jaka się wówczas zarysowała w kraju w dziedzinie ekonomicznej, umocniły one swoją pozycję. Od czasów Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego szkoła nie jest już do pomyślenia bez dobrze prosperującej, zasobnej i stale uzupełniającej swoje zbiory, biblioteki.

W r. 1830 istniało w Królestwie Polskim 15 bibliotek wojewódzkich, 18 bibliotek wydziałowych i 3 biblioteki podwydziałowe. Tworzyły one dobrze zorganizowaną i sprawnie funkcjonującą sieć bibliotek.

Od 1815 r. przebywał w Warszawie Mikołaj Nowosilcow, reakcyjny polityk rosyjski, twardy przeciwnik odrębności Królestwa Polskiego. Wiadział różnice między systemem oświaty, wywodzącym się z ducha reform Komisji Edukacji Narodowej, a przepojoną religianckimi tendencjami edukacją Golicyna. Interesowało go zwłaszcza zagadnienie „karność” wśród studentów i uczniów oraz stopień ich wiernopoddańczej uległości. W grudniu 1821 r. rozpoczął pracę Komitet Reformy pod jego własnym przewodnictwem, przy współudziale czołowych przedstawicieli wydziału oświaty. Grabowski i Szaniawski stali się powolnymi narzędziami w ręku Nowosilcowa. Obaj byli ludźmi wykształconymi, nie chcieli i nie mogli cofnąć historii wstecz, ale i tak zdążyli poczynić wiele szkód swoją osławioną „naprawą” systemu polskiej oświaty. Poglądy ich przeszły bogatą i długą ewolucję, aż do całkowitego zaprzeczenia punktu wyjściowego. Szaniawski, w młodości jakobin, uczestnik powstania kościuszkowskiego, erudyta, sekretarz Towarzystwa Przyjaciół Nauk, entuzjasta Napoleona, do reformowania oświaty zabrał się jako skrajny reakcjonista¹³. Z perspektywy emigracyjnej wspominał go Maurycy Mochnacki:

„Był u nas mąż bardzo biegły w naukach... Ten filozof mówił, że działa tylko przeciwko jakobinizmowi i materializmowi, rzeczywiście jednak przestał wierzyć w Polskę, ducha polskiego nazywał śmieszną polakerią i w edukacji publicznej to zaszczyć przedsięwziął, co by na przyszłość nawet każde powstanie mogło udaremnić.”¹⁴

¹² S. Koelichenówna *Przejawy reakcji w działalności Towarzystwa do Książ Elementarnych* (1821—1830). W: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu prof. Marccelego Handelsmana* Warszawa 1929 s. 147—165.

¹³ M. Manteufflowa *J. K. Szaniawski. Ideologia i działalność 1815—1830* Warszawa 1936 Rozpr. Hist. TNW T. 16 z. 2.

¹⁴ M. Mochnacki *Powstanie narodu polskiego w r. 1830 i 1831* T. 1 Berlin 1863 s. 153.

Stanisław Grabowski, jako przeciwstawienie Potockiego nazwany „ministrem ociemnienia”, odgrywał mniejszą rolę, ale i on zapomniał o swoich ideałach młodości, sympatiach napoleońskich, teraz był sympatykiem cara Aleksandra, księcia Konstantego i Nowosilcowa.

Za pośrednictwem tych dwóch członków kierownictwa resortu oświaty doszedł do głosu obóz konserwatywny. Osiągnął to, do czego nie chciał dopuścić, z czym tak ostro walczył swym piórem Stanisław Kostka Potocki: podporządkował sobie oświatę i na czoło wysunął przede wszystkim wartości religijne. Tylko, gdy dla Szaniawskiego i Grabowskiego były one celem samym w sobie, dla wielu ludzi, którzy nimi kierowali i wykorzystywali ich, przede wszystkim dla Nowosilcowa, stały się koniem trojańskim, sposobem przemycenia określonych celów społecznych i politycznych. Potomność surowo oceniła tę działalność:

„Rok 1821, w którym ministrem oświecenia — pisze Stanisław Kot — został służalczy zacofaniec Grabowski, oznacza nie tylko zwycięstwo reakcji w szkolnictwie, ale także początek jego upadku; polskie ręce, niestety, przystąpiły do burzenia tego, co z takim mozolem przez piętnaście lat wzniesiono.”¹⁵

Nauka religii stała się podstawową i najbezpieczniejszą strawą, którą w ilościach nader obfitych aplikowano uczniom. „Bojaźń Boga jest początkiem mądrości” — głosił Szaniawski. Zwiększono więc ilość godzin tego przedmiotu, zobowiązano uczniów do codziennego uczęszczania na mszę, a blok tych godzin podparto jeszcze nauką moralności także pojętą religijnie. Poza tym oscyłowano między naukami humanistycznymi, lekając się ich niepożądanymi inspiracji, zwłaszcza gdy chodzi o szerzenie republikańskich poglądów wśród uczniów, a matematyczno-przyrodniczymi, które znów mogły utwierdzać w umysłach młodzieży światopogląd materialistyczny. W odróżnieniu od poprzednich programów oświeceniowych, które nauczanie uznawały za podstawową funkcję szkoły, położono teraz nacisk na wychowanie. Stawiano sobie główny cel, aby „umacniać ucznia w prawdziwej bogobojności i cnotach chrześcijańskich”. Szaniawski szedł dalej, zalecając nie zapominać o „...powinnej wdzięczności, przywiązaniu i wierności dla wielkiego monarchy i ojca ojczyzny i dla dostojnej jego dynastii”.

W tym kontekście w pełni zrozumiałe staje się owo zagadnienie „karności”, dla którego ugruntowanie powołano w ramach resortu specjalną „policję szkolną” pod nazwą Kuratorii Jeneralnej¹⁶ — ale niezależną od Dyrekcji Edukacji, oddając ster w ręce kasztelana Dawida Oeb-schelvitza. Dualizm władzy pełnoprawnie zagnieździł się w szkolnictwie — od uniwersytetu począwszy, a na pojedynczej klasie kończąc i oparty był na wyrafinowanej metodzie wzajemnego nadzoru i szpiegowania. Nie mogło to nie przynieść fatalnych skutków. Mając pilnie czuwać „nad skromnością obyczajów, nad walką wrzących w młodzieży namiętności”, policja ta, na najniższym szczeblu w postaci uczniów dozoruujących własnych kolegów, była elementem ze wszech miar destrukcyjnym, jeśli idzie o psychikę młodego pokolenia, a ponadto trudniła się donosicielstwem, jaki na nią nałożyła rychło nawiązana współpraca z resortem spraw wewnętrz-

¹⁵ S. Kot *Historia wychowania. Zarys podręcznikowy* T. 2 Lwów 1934 s. 251.

¹⁶ S. Koelichenówna *Ustanowienie Kuratorii Jeneralnej Królestwa Polskiego. Przegląd Historyczny* 1926 T. 25 s. 66—85.

nych. Co znamienne — kiedy wszyscy mieli jej dość, łącznie z Nowosilowem i Oebschelvitsem, jeden tylko Szaniawski samotnie bronił tej wielce skompromitowanej instytucji.

On też nie przebijając w środkach uderzył w kadry, w „hierarchię szkolną”, w nauczycielstwo, dobrze zdając sobie sprawę, że jego postawa zadecyduje ostatecznie o powodzeniu reform. Weteranom Potockiego nie ufał. Nastąpił więc okres niepokoju, zagrożenia i podejrliwości. Nie zadowolając się sprawozdaniami podwładnych sam osobiście wizytował szkoły, urabiając sobie na miejscu poglądy, kogo i w jaki sposób ze szkolnictwa należy usunąć. Brakowało funduszy na emerytury, odszkodowania dla zwalnianych nauczycieli i to trochę tę akcję hamowało. Wytworzona atmosfera niweczyła jednak próby efektywniejszej pracy pedagogicznej.

Nadszedł czas, żeby rozprawić się ze szkolnictwem elementarnym, szczególnie wiejskim. Wymuszona przez reakcyjną szlachtę decyzja namiestnika Zajączka uwolnienia chłopów od płaconej na rzecz szkół składki, podkopała w znacznej mierze ich egzystencję. Liczba tych szkół oraz liczba uczniów zaczęła szybko spadać. Swej „epokowej” idei, by dla lepszego wpajania bogobojności w oporny lud, podporządkować jego nauczanie po prostu proboszczom, nie zdołał na szczęście Szaniawski zrealizować.

Okres Księstwa Warszawskiego, wytyczając drogi rozwoju późniejszego Królestwa Polskiego, stanowi niejako wstęp do nowożytnych dziejów Polski; tak się dzieje również i w oświacie. Niecała ekipa Potockiego odeszła z resortu oświaty (został w nim na przykład Staszic; niestety zmarł w r. 1826), nie wszystkim dawnym tendencjom przeciwstawiono się w równym stopniu. Kraj wkraczał na drogi rozwoju kapitalistycznego, mnożyły się palące problemy, powstawały nowe instytucje do ich rozwiązywania. W filozofii dogasało oświecenie, a torował sobie drogę idealizm niemiecki; sentymentalizm i preromantyzm w literaturze poprzedziły zwycięsko dochodzący do głosu nowy kierunek — romantyzm. W 1818 r. szerokim echem odbiła się głośna rozprawa Kazimierza Brodzińskiego *O klasycyzmie i romantyzmie*. W r. 1822 Adam Mickiewicz drukuje *Ballady i romanse*.

Za ograniczanie swobód, zawężanie horyzontów, musztrę, młodzież wzięła szeroki odwet w tajnych i na pół tajnych związkach, które pod koniec drugiego dziesięciolecia XIX w. bujnie się rozkrzewiły. „Panta Koina” i Związek Powszechny Uczniów na Uniwersytecie Warszawskim, Filomaci, Filareci, Promieniści w Wilnie, związek burszów w kieleckiej Szkole Górniczej, Kawalerowie Narcyza w Kaliszu — oto najważniejsze z nich. Organizowano wspólne wycieczki, śpiewanie pieśni, koleżeńskie libacje, ale także dyskusje, wygłaszano rozprawy naukowe. Coraz większe było zainteresowanie hasłami niepodległościowymi. Wszystko to legło u podstaw takich organizacji, jak Związek Wolnych Polaków, a przede wszystkim Towarzystwo Patriotyczne, zawiązane przez Waleriana Łukasińskiego¹⁷.

W 1821 r. ukaz carski położył kres polskiemu wolnomularstwu (32 loże, łącznie 4 tysiące członków), odgrywającemu wielką rolę kulturotwórczą i polityczną. W 1825 r. wybuchło powstanie dekabrystów w Rosji. Proces ujawnił ich powiązania z Towarzystwem Patriotycznym oraz fakt, że rozważano wspólnie możliwość powstania przeciwko carowi, dyskusjo-

¹⁷ A. Kamiński *Polskie Związki Młodzieży. (1804—1831)* Warszawa 1963.

wano przyszłe granice Polski i formę rządu. Z dekabrystami również utrzymywali kontakty Filomaci i Filareci. Poczynając od Wilna aż po Warszawę i środowiska prowincjonalne młodzież poddawano śledztwu, szykanom, wszelkiego rodzaju represjom. Nastąpiły aresztowania, więzienia i zsyłki. To wszystko jeszcze bardziej zaogniło sytuację, aż doprowadziło do wybuchu.

Motorem powstania listopadowego była młodzież, której nie zdołano ujarzmić, zubożenić dla spraw podbitego państwa. Car Mikołaj po likwidacji rewolucji listopadowej zwrócił na to baczną uwagę i już 25 października 1831 r. pisał do Paskiewicza:

„Ponieważ edukacja była zła i jej to zwłaszcza przypisać należy skłonność młodzieży do byłego buntu, trzeba na tę dziedzinę zwrócić największą uwagę.”¹⁸

WYKAZ KSIĄZEK ELEMENTARNYCH W LATACH 1810—1830

I. KSIĄŻKI ZE ZNAKIEM ELEMENTARNOŚCI UWIDOCZNIANYM NA ODWROTNEJ STRONIE KARTY TYTUŁOWEJ

1. Bielski Szymon *Historia Starego Testamentu zamykająca dzieje i obyczaje Izraelitów z ksiąg Pisma Świętego wyjęta. Na klasę I i II* Warszawa 1812.
Znak elementarności ma także wydanie z r. 1817.
2. Bielski Szymon *Historia Nowego Testamentu z ksiąg Pisma Świętego zamykająca życie i nauki Jezusa Chrystusa i obyczaje dawnych chrześcijan. Na klasę III* Warszawa 1820.
Znak elementarności ma także wydanie z r. 1821.
3. Bielski Szymon *Historia Kościoła Powszechnego z dzieła francuskiego zebrana i do czasów naszych doprowadzona. Na klasę V i VI* Warszawa 1811.
4. Bosius L., Köpke G. G. *Antiquitates Graecae et Romanae. In usum quintae et sextae classis. Varsoviae* 1813.
Znak elementarności posiadają wydania z r. 1818 i 1821.
5. Bystrzycki Jan Gwalbert *Fizyka dla szkół wydziałowych. Cz. I na klasę II i III, Cz. II na klasę IV* Warszawa 1820.
6. Caesar Caius Julius *Commentarii de bello gallico et civili. Cum notis J. Chr. Stoephasii in usum classis V. Varsoviae* 1815.
7. Dąbrowski Antoni *Algebra podług Lacroix na szkoły wojewódzkie* Warszawa 1818.
Znak elementarności ma także wydanie z r. 1819.
8. Dąbrowski Antoni *Geometria podług Lacroix. Cz. I na klasę II, III i IV szkół departamentowych* Warszawa 1813.
Znak elementarności mają także wydania z r. 1818 i 1820.
9. Fleury Klaudiusz *Katechizm historyczny mniejszy, zawierający w sobie krótko Historię Świętą i naukę chrześcijańską* Warszawa 1812.
10. Fleury Klaudiusz *Katechizm historyczny większy. Tłum z franc. Szymon Bielski. Na klasę III i IV* Warszawa 1812.
11. Fleury Klaudiusz *Obyczaje dawnych chrześcijan. Z franc. na polski język przełożone przez Szymona Bielskiego* Warszawa 1811.
12. Funke Karol Filip *Technologia czyli nauka użytkowania z płodów przyrodzonych. Tłum. Antoni Bader* Warszawa 1813.
Znak elementarności mają także wydania z r. 1814, 1819, 1830.
13. Gedike Fryderyk *Tirocinium linguae latinae in usum I et II classis. Przejrzeli Stefajusz i Czarncki* Warszawa 1813.

¹⁸ J. Kucharski *Epoka paskiewiczowska. Losy oświaty* Warszawa 1914 s. 49.

14. *Grammatica Graeca in usum inferiorum classium Varsaviae* 1814.
15. Krzyżanowski Jan *Kanty Początki chemii do użytku szkół wojewódzkich zastosowane* Warszawa 1827.
16. Kuberski Franciszek *Krótki rys historii naturalnej* Lublin 1817.
Znak elementarności posiadają wydania z r. 1823, 1829, 1831, 1832.
17. Monge Gaspard *Wykład statyki dla użycia szkół wydziałowych i wojewódzkich*. Tłum. Onufry Lewocki. Warszawa 1820.
18. *Nauka zdrowia dla szkół elementarnych miejskich i wiejskich przez pytania i odpowiedzi* Warszawa 1822.
19. Piramowicz Grzegorz *Powinności nauczyciela mianowicie zaś w szkołach parafialnych i sposoby ich dopełnienia*. Józefa Lipińskiego przeróbka książki Piramowicza — „Instrukcja dla nauczycieli szkół początkowych” Warszawa 1817.
20. Przybylski Ignacy *Arytmetyka z niezbędnymi przystosowaniami monet, miar i wag, dla szkół narodowych* Warszawa 1818.
21. Sallustius Caius Crispus *Coniuratio Catilinae et bellum Jugurthinum in usum V Classis*. Varsaviae 1812.
22. Sawicki Stefan *Rys krótki chronologiczny historii powszechnej do r. 1815* Warszawa 1815.
Znak elementarności posiada też wydanie z r. 1818.
23. *Selecta ex auctoribus latinis in usum III et IV classis Varsaviae* 1812.
24. Sulcer Jan Jerzy *Wypisy z dzieł niemieckich podług... Na klasę II i III* Warszawa 1812.
Znak elementarności posiada też wydanie z r. 1817.
25. Wolski Konstantyn *Nauka początkowego czytania, pisania i rachunków* Warszawa 1811.
Znak elementarności posiadają też wydania z r. 1819 i 1830.
26. Wolski Konstantyn *Przepisy dla nauczycieli dających naukę początkowego czytania* Warszawa 1811.
27. *Wybór różnych gatunków poezji z rymotwórców polskich dla użytku młodzieży*. Cz. 2 i 3. Warszawa 1820.
28. *Wypisy francuskie na dwie niższe klasy szkół wojewódzkich przez Komisję WR i OP przeznaczone*. Warszawa 1827.
Tylko karta tytułowa wskazuje, że była to książka elementarna.
29. *Wypisy mniejsze niemieckie na klasę pierwszą* Warszawa 1818.
30. *Wypisy niemieckie na klasę drugą języka niemieckiego* Warszawa 1820.
31. Zaborowski Ignacy *Geometria praktyczna. Edycja nowa, pomnożona* Warszawa 1820.
32. Żdźarski Augustyn *Wypisy polskie czyli książka do czytania dla dzieci ułożona z wyimków różnych autorów polskich tak prozą jak i wierszem na klasę I Płock* 1829.

II. KSIĄŻKI UZNANE ZA ELEMENTARNE ZA POŚREDNICTWEM PISEMNYCH INSTRUKCJI, SKIEROWANYCH DO SZKÓŁ.

1. Kajdamow Jan *Rys historii powszechnej napisanej w języku rosyjskim przez... a podług drugiego wydania przełożonej na język polski przez Ludwika Bętkowskiego*. T. 1—3. Warszawa 1825.
2. Krzyżanowski Jan *Kanty Wykład fizyki dla użytku szkół wojewódzkich zastosowany* Warszawa 1825.
3. Niedabyłski Ignacy *Krótki wykład ogólnej geografii dla uczącej się młodzieży* Lublin 1830.
Książki brak w bibliotekach publicznych naszego kraju.
4. Niedabyłski Ignacy *Wykład geografii nowożytnej i starożytnej zastosowany do planu szkolnego* Warszawa 1830.
5. Leonhard Jan Michał *Nauka chrześcijańska dla młodzieży postępującej zebrana z dzieła wydanego w Wiedniu* Warszawa 1829.
6. L'Homond Karol Franciszek *Nauka chrześcijańska podzielona na czytania duchowne, w których wykładają się dowody religii, prawdy do wiary i obyczajów należące, tudzież Sakramenta Święte i modlitwy* Warszawa 1826.
7. Letronne Antoni Jan *Wykład elementarny starożytnej i nowożytnej geografii* Warszawa 1829.

8. Lewocki Onufry *Geometria dla szkół wydziałowych* Warszawa 1828.
9. Miklaszewski Józef *Rys historii polskiej od wzniesienia się monarchii aż do ostatniego upadku i rozbioru kraju*. Edycja czwarta, na nowo przejrzana i znacznie powiększona Warszawa 1829.
10. Radomiński Jan Alojzy *Zasady arytmetyki* Warszawa 1821.
11. Oleszczyński Seweryn *Kaligrafia* Warszawa 1821.
12. Schröck J. M. *Historia powszechna przez...*, z niemieckiego języka na polski przez Pawła Kotowskiego przetłumaczona, niezbędnymi dodatkami pomnożona, do r. 1813 doprowadzona. T. 1—3 Wilno i Warszawa 1813—1814.
13. Trojański Józef Kajetan *Zasady do tłumaczenia z polskiego na łacińskie*. Cz. I zawierająca przykłady na wszystkie prawidła gramatyki. Cz. II zawierająca ćwiczenia ciągłej treści Poznań 1828.
14. Werbusz Kazimierz *Wzory pism polskich ułożone przez... nauczyciela kaligrafii w Liceum Warszawskim* Warszawa 1824.
15. Woelke Franciszek Antoni *Linguae graecae elementa* Varsaviae 1825.
16. Zieliński Józef *Cours de littérature française*. T. I—III A Varsovie 1823.
17. Zuchowski Józef *Rys krótki historii świętej Lomonda* wydany ze słownikiem nieabecadłowym, ułożonym dla pożytku uczącej się młodzieży Warszawa 1830.

**WYKAZ PUBLIKACJI KRAJOWYCH
ZALECONYCH DO BIBLIOTEK SZKOLNYCH
PRZEZ WŁADZE OŚWIATOWE W LATACH 1808—1830
DROGĄ DORAŻNYCH INSTRUKCJI I OKÓLNIKÓW**

I. KSIĄŻKI

1. Barruel Augustyn *Helwienki czyli listy prowincjonalno-filozoficzne* Warszawa 1817—1819 T. 1—5.
2. Barruel Augustyn *Historia duchowieństwa w czasie rewolucji francuskiej* Kraków 1815.
3. Barruel Augustyn *Historia Jakobinizmu* Berdyczów 1812.
4. Baszko Godzisław Pasek *Kronika Lechitów i Polaków* Warszawa 1812.
5. Bentkowski Feliks *Historia literatury polskiej, wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych* Warszawa 1814.
6. Biernacka Konstancja z Małachowskich *Rozmowy Pawlunia z babunią o kilkaset nawijających się przedmiotach czyli wskazówka sposobu rozkrzewienia w dzieciach zdolności, pojęcia i szlachetnych upodobań; podane ku pożytkowi dzieci umięjących dobrze czytać* Kalisz 1829 Cz. 1—2.
7. Bobrowski Florian *Lexicon latino-polonicum*. Słownik łacińsko-polski na wzór słownika Jakóba Facciolati ułożony Wilno 1822—1823.
8. Bossuet Jakub Benigne *Rozmyślania na czas Jubileuszu, przez... w francuskim języku niegdyś wydane, a teraz przez Modesta Watta Kosickiego... na polski język przełożone* Warszawa 1825.
9. Bourdon Piotr Ludwik Maria *Zasady algebry* Płock 1828.
(Na karcie tytułowej nazwisko autora: Burdon).
10. Bratkowski Stanisław *Teoria pisania listów dla młodych Polek* Warszawa 1830.
11. Chłędowski Walenty *Haliczanin* Lwów 1830 T. 1—2.
12. Chodani Jan Kanty *Nauka chrześcijańskiej katolickiej religii w trzech częściach* Wilno 1823.
13. Chodkiewicz Aleksander *Portrety wstawionych Polaków, rysowane na kamieniu przez Walentego Sliwickiego* Warszawa 1820.
14. Chotomski Ferdynand Dienheim *Prawdzie ze Szczawina Opis ptaków Królestwa Polskiego*. *Ornitographie du royaume de Pologne*. *Ornitogr. des Königreichs Polen*. (Tekst polski, francuski i niemiecki) Warszawa 1830 z. 1—3.
15. Collet Piotr *Uczeń chrześcijański czyli wykład obowiązków młodzieńca, który nauki swoje uświętobliwić pragnie* Warszawa 1825.
16. Czerski Stanisław *Słownik łacińsko-polski* Wilno 1822.
17. Dmochowski Franciszek Ksawery *Pisma rozmaite* Warszawa 1826 T. 1—2.

18. Dupin Karol *Geometria i mechanika sztuk i rzemiosł* Warszawa 1827—28 T. 1—3.
19. Dziarkowski Hiacynt August *Fizjologia, czyli fizyka ciała ludzkiego dla lekarzy i przyjaciół antropologii* Warszawa 1809.
20. Dziarkowski Hiacynt August, Siennicki Karol *Pomnożenie dykcjonarza roślinnego ś.p. C. Krzysz. Kluka* Warszawa 1824.
21. Dziekoński Tomasz *O wychowaniu dzieci ze szczególniejszym do płci żeńskiej zastosowaniem* Warszawa 1828.
22. Dzierzwa *Kronika Polska przez Dzierzwę w końcu wieku XII. napisana. Z dodatkiem rocznych dziejów w Ziemi Krakowskiej w szczególności w wieku XIII* Warszawa 1823.
23. Fénelon Franciszek de Salignac de la Mothe *O wychowaniu młodzieży płci żeńskiej* Warszawa 1823.
24. Frayssinous Dionizy *Mowy o wychowaniu, o niedowiarstwie młodzieży, o książkach bezbożnych, o zobopólnym związku i pomocy religii i spoleczności* Warszawa 1826.
25. Frayssinous Dionizy *Obrona Chrystianizmu* Warszawa 1827 T. 1—4, także wydanie z r. 1828.
26. Gobdelas Demetrius *Histoire d'Alexandre le Grand suivant les écrivains orientaux, avec des notes géographiques et historiques* Varsovie 1822.
27. Gobinet Karol *Przewodnik młodzieży chrześcijańskiej czyli Nauka moralna na Piśmie Św. i Ojcach Kościoła ugruntowana* Warszawa 1829 T. 1—2.
28. Goldsmith Oliver *Zbiór krótki historii rzymskiej. Od założenia Rzymu, aż do upadku Cesarstwa Rzymskiego na zachodzie Wilno 1817 Cz. 1—2.*
29. Gołębiowski Łukasz *Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasów aż do chwil obecnych, sposobem dykcjonarza ułożone i opisane* Warszawa 1830.
30. Gołębiowski Łukasz *Wiadomości z historii polskiej dla pensji szkół płci żeńskiej zastosowane* Warszawa 1827.
31. Grecz Mikołaj *Rys historyczny literatury rosyjskiej* Warszawa 1823 T. 1—2.
32. Grissot Jean Urbain *Historia świętej młodości Jezusa Chrystusa* Warszawa 1826.
33. Hlebowicz Antoni Bolesław *Rys statystyki państwa rosyjskiego* Warszawa 1826.
34. Hoffman Fryderyk *Zasady nauki o roślinach podług Wildenowa* Warszawa 1815.
35. Hofmanowa Klementyna z Tańskich *Amelia matką, dzieło za dalszy ciąg Pamiętki po dobrej matce służyć mogące* Warszawa 1822—1824.
36. Hofmanowa Klementyna z Tańskich *Pamiętka po dobrej matce, czyli ostatnie jej rady dla córki, przez młodą Polkę* Warszawa 1819.
37. Hofmanowa Klementyna z Tańskich *Powieści moralne dla dzieci* Warszawa 1820.
38. Horacy (Quintus Horatius Flaccus) *Ody celniejsze stosownie do użytku szkół objaśnione przez Józefa Jeżowskiego* Wilno 1821—23 T. 1—2.
39. Hufeland Krzysztof Wilhelm *Zasady moralnego i fizycznego wychowania młodzieży płci żeńskiej* Warszawa 1824.
40. *Instrukcja do układania po gimnazjach i szkołach powiatowych, zapisów w przedmiotach różnych nauk, wydane od Rządu Głównego Szkół i ogłoszone drukiem roku 1812* Wilno 1817.
41. Jachowicz Stanisław *Bajki i powieści* Warszawa 1826.
42. Jakubowicz Antoni *Słownik rosyjsko-polski soczyneni po słowach Akademii rosyjskiej. Słownik rosyjsko-polski ułożony podług słowników Akademii Rosyjskiej* Warszawa 1825—1828 T. 1—2.
43. Jarocki Feliks Paweł Rawicz na Jarocznynie *O szarańczy i innych jej podobnych owadach, dla użytku gospodarzy wiejskich* Warszawa 1827.
44. Jarocki Feliks Paweł Rawicz na Jarocznynie *Zoologia czyli zwierzętopismo ogólne podług najnowszego systemu ułożone* Warszawa 1821, 1822, 1825 T. 1—5.
45. Jussieu Wawrzyniec Piotr Anzelm i Łukasz, *czyli przygody dwóch więźniów* Warszawa 1830.
46. Kagnimir *Chronicon Polonorum, in quo quatuor regum munitorum ritu christiano eorumque gesta descripta sunt* Varsaviae 1826.
47. Kagnimir *Kronika, to jest dzieje pierwszych czterech królów chrześcijańskich w Polsce w wieku XI pisane, z Historii polskiej Długosza przedrukowane* Warszawa 1825 Cz. 1—3.
48. Kajdanow Iwan *Rys historii powszechnej napisanej w ję. ros. przez... a po-*

- dług drugiego wydania przełożonej na język polski przez Ludwika Bętkowskiego Warszawa 1825 T. 1—3.
49. *Kalendarz stuletni od r. 1807 aż do 1907, w którym nazwiska planet, ich wielkość, odległość i domniemany wpływ na każdodzienną pogodę, wraz z powszechnymi i osobliwymi regułami wieszczbianskimi* Kraków.
 50. Karamzyn Mikołaj *Historia państwa rosyjskiego* Warszawa 1824—1827, 1830 T. 1—12.
 51. *Katechizm rzymski z wyroku św. Soboru Trydenckiego ułożony, z rozkazu Piusa V. Papieża wydany i od Klemensa XIII, szczególnie zalecony* Warszawa 1827.
 52. Kopczyński Onufry *Zbiór nauki I. chrześcijańskiej, II. obyczajowej z dodatkiem wzorów do początkowego czytania i rachowania, wydany dla szkół parafialnych* Warszawa 1818.
 53. Kopczyński Onufry *Gramatyka języka polskiego. Dzieło pozgonne* Warszawa 1817.
 54. Kecht J. S. *Uprawa wina w ogrodach, a szczególnie na winnych górach, z przyłączeniem nauki wytłaczania wina bez prasy* Warszawa 1830.
 55. Kincel Filip *Rozprawa o zapaleniu krtani i kanału powietrznego czyli chorobie zwanej pospolicie Krup (Croup)* Warszawa 1818.
 56. Knigge Adolf Franciszek Fryderyk Ludwik *O wychowaniu dzieci od pierwszych chwil rozwijania się ich władz fizycznych i umysłowych* Warszawa 1830.
 57. Krasicki Ignacy *Fables traduites du polonais en français. Bajki Ignacego Krasickiego, tłumaczone z polskiego na język francuski przez L. Gravin Kalisz* 1830.
 58. Krauz Antoni *Encyklopedia popularna, obejmująca umiejętności, sztuki i rzemiosła, wyłożone sposobem przystępnym dla wszystkich klas, ogłoszona w Londynie pod opieką Towarzystwa zatrudniającego się rozszerzaniem umiejętności użytecznych* Warszawa 1830.
 59. Krauz Antoni *Matematyka na klasę II Szkoły zimowej Artylerii ułożona* Warszawa 1828.
 60. Krzyżanowski Adrian *Geometria analityczna linii i powierzchni drugiego rzędu* Warszawa 1822.
 61. Kurowski Nepomucen *O urządzeniu gospodarstwa według zasad rozumowanego rolnictwa* Warszawa 1826.
 62. Lachnicki Ignacy *Biografia włościanina nad brzegami Niemna powyżej Łosośnej mieszkającego* Warszawa 1815.
 63. Laupmann Henryk E. *O wypychaniu i zachowaniu zwierząt klas wszystkich, oraz urządzaniu i utrzymaniu ich po gabinetach historii naturalnej, dla użytku przełożonych nad gabinetami, uczących się i amatorów historii naturalnej* Wilno 1829.
 64. Leszczyński Stanisław *Rys życia i wybór pism S. Leszczyńskiego, Króla Polskiego, Księcia Lotar. i Baru, zwanego filozofem i dobroczyńcą* Warszawa 1828.
 65. Lipiński Józef *Zbiór uchwał i ogólnych urzędzeń Izby Edukacyjnej od czasu jej ustanowienia* Warszawa 1809.
 66. Lipiński Józef *O edukacji publicznej i o jej udoskonaleniu w kraju naszym* Warszawa 1815.
 67. Maciejowski Waclaw Aleksander *Principia iuris romani Varsaviae* 1820.
 68. Magier Antoni *O używaniu barometrów, termometrów i innych instrumentów meteorologicznych* Warszawa 1815.
 69. Malcz Jan Fryd. Wilhelm *Wiadomość o wodach mineralnych i sposobach zastosowania się przy wodach* Warszawa 1825.
 70. Massilon Jan Chrzyciel *Kazania adwentowe biskupa klermonckiego* Warszawa 1827.
 71. Massilon Jan Chrzyciel *Mały post wytłumaczony z franc. przez Antoniego Dionizego Meleniewskiego* Warszawa 1826.
 72. Meidinger Jan Walenty *Praktyczna francuska gramatyka, za pomocą której nowym i bardzo łatwym sposobem w krótkim czasie gruntownie po francusku nauczyć się można* Wrocław 1813.
 73. Mendelsohn Mojżesz *Fedon o nieśmiertelności duszy z Platona* Warszawa 1829.
 74. Milewski Karol *Wiadomość z historii powszechnej dla użytku instytucji płci żeńskiej* Warszawa 1827, 1829.
 75. Milewski Karol *Wyniosłości ziemi czyli opisanie najznakomitszych gór pięciu części świata* Warszawa 1825.

76. *Mowy przy instalacji Kuratora Jeneralnego Instytutów naukowych w Królestwie Polskim w dniu 19 lipca 1823 r. odbytej.*
77. Mrongowiusz Krzysztof Celestyn *Słownik niemiecko-polski, krytycznie wypracowany. Deutsch-polnisches Handwörterbuch nach Adelung und Linde bearbeitet von ...* Królewiec 1823 II Bände.
78. Mrongowiusz Krzysztof Celestyn *Polnischer Wegweiser enthaltend eine neu versuchte Aufklärung der polnischen Sprachformen nebst Materialien zum übersetzen aus dem Deutschen ins Polnische. Mentor polski czyli nowy sposób ułatwiający naukę o formach mowy z lekcjami do przekładania z niemieckiego na polskie i na odwrot Gdańsk 1828 Cz. 1—2.*
79. *Nauki powszechnie w sposób katechizmowy, w których tłumaczą się z pisma i z tradycji, historia, fundamenta religii, obyczajność chrześcijańska, sakramenta, modlitwy, ceremonie i zwyczaje Kościoła Poczajów 1807.*
Książkę polecono do bibliotek szkolnych w r. 1823. Estreicher nie notuje późniejszego wydania.
80. Niemeyer August Hermann *Starzec do młodzieńca* Wilno 1828.
81. *Niebezpieczeństwa życia dla młodocianego wieku* Kraków 1826.
U Estreichera *Niebezpieczeństwa świata dla młodocianego wieku.*
82. Owidiusz Publiusz Nazon *Przemiany, poema w XV pieśniach z oryginałem obok i z przypisami objaśniającymi.* Przekład Brunona Kicińskiego. Warszawa 1825—26.
83. Piramowicz Grzegorz *Wymowa i poezja dla szkół narodowych* Kraków Cz. I—II 1792, Cz. III 1819.
84. Potocki Stanisław Kostka *Pochwały, mowy i rozprawy* Warszawa 1816 T. 1—2.
85. Potocki Stanisław Kostka *O sztuce u dawnych czyli Winkelman polski* Warszawa 1813—1815 T. 1—4.
86. Potocki Stanisław Kostka *O wymowie i stylu* Warszawa 1815—1816 T. 1—4.
87. Poullin Paschalis *Teoria przecięć ostrokągowych, ich kwadrowania, jako też kilku innych linii krzywych, znanych pod nazwiskami: Konchoidy Nikomedeusa ...* Wrocław 1813.
88. *Programa obchodu żałobnego po wiekopomnej pamięci Najj. Ces. W. Ros. Aleksandra I. Króla Pols. w d. 4 kwietnia 1826 r. odbyć się mającego* Warszawa 1826.
89. Prokosz *Chronicon slavo-sarmaticum saeculi X. scriptoris, atque de origine Toporeorum, ex libris Zolawi et Kagnimiri saeculi XI. scriptorum excerpta* Varsaviae 1827.
90. Pusch Jerzy Bogumił *Pamiętnik górnictwa i hutnictwa* T. 1 Warszawa 1831.
91. Pusch Jerzy Bogumił *Krótki rys geognostyczny Polski i Karpat Północnych, czyli opisanie zewnętrznego ukształcenia i wewnętrznego składu ziemi tego kraju* Warszawa 1830.
92. Rakowiecki Ignacy *Prawda ruska* Warszawa 1820—1822.
93. Rejberger Antoni Karol *Etyka chrześcijańska, czyli teologia moralna do użycia szkolnego zastosowana* Wilno 1821—1822.
94. Rostkowski Szczepan *Krótki zbiór uwag o stylu i jego różnitości* Warszawa 1822.
95. *Rozprawy i wnioski o ortografii polskiej, przez Deputację od Królewskiego Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk wyznaczoną* Warszawa 1830.
96. Sallustius Caius Crispus *Próby wojny Katilinowskiej* Warszawa 1824.
97. Say Jan Chrzyciel *Wykład ekonomii politycznej, czyli proste wytuszczenie, jak się tworzą, rozdzielają i spożywają bogactwa* Warszawa 1821 T. 1—2.
98. Schmid Krzysztof Mały Henryś. *Powieść moralna* Płock 1826.
99. Sierociński Teodozy: *Pamiętka po dobrym ojcu* Warszawa 1825.
100. Skarbek Fryderyk *Gospodarstwo narodowe. T. I i II. Elementarne zasady gospodarstwa narodowego* Warszawa 1820 T. III i IV *Gospodarstwo narodowe zastosowane czyli nauka administracji* Warszawa 1821.
101. Słowacki Euzebiusz *Dziela, z pozostałych rękopisów ogłoszone* Wilno 1824—1826 T. 1—4.
102. Sroczyński Jakub *Sztuka polepszania nabiata, czyli sposób robienia w Polsce masta i serów zagranicznych* Warszawa 1820.
103. Staszic Stanisław *O ziemiordztwie Karpatów i innych gór i równin Polski* Warszawa 1815.
104. Suetonius Caius Tranquillus *Dzieje dwunastu cesarzów rzymskich* Wrocław 1826.

105. Surowiecki Karol Kazimierz, *czyli wykład nowej księgi objawień* Warszawa 1820.
106. Surowiecki Karol Cudowny schytek XVIII wieku, *czyli niestychane widoki, które w roku 1796 i 1797 podobano się Bogu przedstawić ludzkim oczom* Wrocław 1814.
107. Święcki Tomasz *Opis starożytnej Polski* Warszawa 1816.
108. Szczucki Wincenty *Ogólny rys wiadomości lekarskich czyli propedeutyka do nauk medycyny* Warszawa 1825.
109. Schaller K. L. *Zasady poezji i wymowy* Warszawa 1826—1827 T. 1—2.
Na karcie tytułowej nazwisko autora: Szaller.
110. Szubert Michał *Opisanie drzew i krzewów leśnych Królestwa Polskiego* Warszawa 1827.
111. Szyrma Krystyn Lach *Książka wypisów angielskich* Warszawa 1828.
112. Szyrma Krystyn Lach *Słownik angielsko-polski* Warszawa 1828.
113. *Uczczenie pamiętki Józefa Lipińskiego, wizytatora jeneralnego szkół w Królestwie Polskim* Warszawa 1828.
114. Virey Julian Józef *Historia obyczajów i instynktu zwierząt* Warszawa 1828.
115. Waga Antoni Stanisław Florian: *Teoria gospodarowania wewnętrznego czyli zbiór wiadomości potrzebnych gospodyniom dla użytku instytucji żeńskich* Warszawa 1828.
116. Waga Antoni Florian *Wiadomości z nauk przyrodzonych dla użytku szkoły guwernantek. T. 1 obejmujący: Wiadomości z astronomii, fizyki, chemii i mineralogii* Warszawa 1826.
117. Witowski Gerard Maurycy *Pustelnik z krakowskiego przedmieścia czyli charakterystyka ludzi i obyczajów* Warszawa 1828—1829 T. 1—4.
118. Witowski Gerard Maurycy *Opisanie obchodu żałobnego po wiekop. pamięci Naj Aleksandra I. cesarza Rosji królu polskim w Warszawie w dniu 7, 9, 10, 11, 12, 13, 19, 23 kwietnia 1826 uroczyste odbytego* Warszawa 1828.
119. Zinserling August Ernest *Histoire romaine* Varsovie 1824.

II. KARTOGRAFIA, WZORY RYSUNKOWE I KALIGRAFICZNE

1. Kolberg Juliusz Kołobrzeg *Atlas Królestwa Polskiego, składający się z 8 map geograficznych, z których każda wystawia jedno województwo, jako to krakowskie, sandomierskie, kaliskie, lubelskie, płockie, mazowieckie, podlaskie i augustowskie* Warszawa 1827.
2. Kolberg Juliusz Kołobrzeg *Mapa pocztowa Królestwa Polskiego i W. Księstwa Poznańskiego* Oleśnica 1817.
3. Kolberg *Wzory topograficzne.*
Pozycja nie zidentyfikowana.
4. Lelewel Joachim *Atlas do Historii i Jeografii starożytnej z map 14 złożony, podług planu ... wykonany i wydany* Warszawa 1820 W instytucie litograf. szkolnym.
5. Lelewel Joachim *Dziesięć upłynionych wieków dawnej Polski czyli Chronologia do Obrazu dziejów polskich* Warszawa 1829, w drukarni szkolnej.
6. Kościński J. P. L. W. *Karta Królestwa Polskiego czyli Potok obejmujący wszystkie miasta i wsie mianowicie parafialne, wszelkie trakty poczt i komory celne, podług ostatniego urzędzenia, tudzież rys statystyczny tegoż Królestwa* Warszawa 1828.
7. Kościński J. P. L. *Karta ogólna Azji* Warszawa 1829; *Mapa ogólna Europy* Warszawa 1829; *Mapa średnich krajów Europy* Tamże 1828; *Mapa ogólna Turcji europejskiej* Warszawa 1829.
8. Magier Antoni *Karta meteorologiczna stolicy Królestwa Polskiego* Warszawa 1829.
9. Frydrych Piotr *Mapa jeneralna Cesarstwa Rosyjskiego w Europie i Azji wraz z Królestwem Polskim* Warszawa 1827.
10. Netto Fryderyk August Wilhelm *Teoria rysowania gór, podług Lehmana z dzieła przez ... w niemieckim języku wydanego przetłumaczone przez J. Kolberga* Warszawa 1825.
11. Rodecki Franciszek *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego* Warszawa 1830.

12. *Strass Potok czasu, albo treściwy obraz historii powszechnej od początków narodów aż do czasu teraźniejszego 1825 roku, ułożony przez ...* Tłum. W. Wysocki. Warszawa 1825.
13. Polakiewicz Tomasz *Kaligrafia rosyjska*.
Pozycja nie zidentyfikowana.
14. Werbusz Kazimierz *Wzory pism polskich ułożone przez ... nauczyciela kaligrafi w Liceum Warszawskim* Warszawa 1804.
15. Zakrzewski Aleksander *Wzory pism polskich, rosyjskich, francuskich, gotskich, niemieckich i łacińskich* Warszawa 1825.

III. WYDAWNICTWA PERIODYCZNE.

1. *Biblioteka Polska. Pamiętnik Umiejętnościom, Historii, Literaturze i Rzeczom Krajowym Poświęcony*. Warszawa 1825—1826. Wyd. i red. Franciszek Salezy Dmochowski.
2. *Ceres czyli Dziennik Rolniczy Poświęcony Wszystkim Gałęzjom Wiejskiego Gospodarstwa*. Warszawa 1823, 1825. Wyd. i red. Benjamin Flatt.
3. *Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego* Warszawa 1808—1812.
4. *Dziennik Praw Królestwa Polskiego* Warszawa 1816—1827.
5. *Dziennik Warszawski*. Warszawa 1825—1829. Wyd. i red. Maurycy Mochacki. Michał Podczaszyński, od VII 1826 Jan Kazimierz Ordyniec.
6. *Gazeta Wiejska czyli Wiadomości Gospodarczo-Rolnicze*. Warszawa 1817—1819. Wyd. i red. Franciszek Ksawery Gross.
7. *Izys Polska czyli Dziennik Umiejętności, Wynalazków, Kunsztów i Rękodzieł. Poświęcony Krajowemu Przemysłowi, tudzież Potrzebie Wiejskiego i Miejskiego Gospodarstwa*. Warszawa 1820—1828. Wyd. i red. Gracjan Korwin 1820—1821, Antoni Lelowski 1822—1828.
8. *Kolumb. Pamiętnik Opisu Podróży Lądowych i Morskich, Najnowszych Odkryć Geograficznych, Wiadomościom Statystycznym oraz z tymi w Styczności Zostającym Poświęcony*. Warszawa 1828—1829. Wyd. i red. Michał T. Dembiński.
9. *Monitor Warszawski*. Warszawa 1824—1828. Wyd. i red. Adam Tomasz Chłędowski.
10. *Pamiętnik Sandomierski. Pismo Poświęcone Dziejom i Literaturze Ojczyznej*. Warszawa 1829—1830. Wyd. i red. Tomasz Ujazdowski.
11. *Pamiętnik Warszawski czyli Dziennik Nauk, Umiejętności*. 1815—1821 T. I—XXI. Wyd. i red. Feliks Bentkowski.
12. *Pamiętnik Warszawski Umiejętności Czystych i Stosowanych*. Warszawa 1829—1830. Wyd. i red. Krystyn Lach Szyrma, Stanisław Janicki, Marek Pawłowicz.
13. *Piast czyli Pamiętnik Technologiczny, Obejmujący Przepisy dla Gospodarstwa Domowego i Wiejskiego, Ogrodnictwa, Sztuk Pięknych, Rękodzieł i Rzemiosł, Niemniej Lekarstwa Domowe, Pospolite i Zwierzęce*. Warszawa 1829—1830. Wyd. i red. Jędrzej Radwański, Józef Wawrzyniec Krasiński.
14. *Powszechny Dziennik Krajowy*. Warszawa 1829—1831. Red. Adam Tomasz Chłędowski.
15. *Ślawianin. Tygodnik dla Rzemiosł, Rolnictwa, Handlu, Domowego Gospodarstwa i dla Potrzeb Praktycznego Życia w Ogólności*. Warszawa 1829—1830. Wyd. i red. Adam Maksymilian Kitajewski.
16. *Sylwan. Dziennik Nauk Leśnych i Myśliwych*. Warszawa 1820—1823. Wyd. Ludwik Plater, red. Juliusz Brinckman, Franciszek Cielecki, Franciszek Elsner.
17. *Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskim*. Warszawa 1824, 1826/27, 1830. Wyd. Jan Radomiński.
18. *Rocznik Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk* Warszawa 1802—1828 T. I—XX.
19. *Tygodnik dla Dzieci*. Warszawa 1829—. Wyd. i red. Ignacy Chrzanowski, Stanisław Jachowicz.
20. *Ziemomysł. Pismo Czasowe dla Dzieci*. Warszawa 1830. Wyd. i red. Jan Kanty Chrucki.